

Oud@Utrecht

Bandenpater • Bosshardt • Wandelgids

14 oktober: Symposium en Nacht

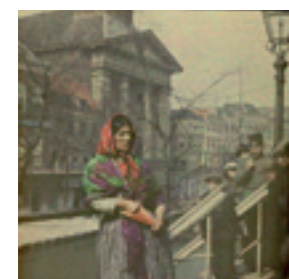
Op zaterdag 14 oktober zijn er twee jubileumactiviteiten met als hoofdlocatie het Academiegebouw. In de middag organiseert Oud-Utrecht het *Symposium Erfgoedparticipatie*. Onder het motto 'Erfgoed verbindt!' wordt gekeken wat erfgoed 'doet' met onze samenleving en hoe we het kunnen koesteren én doorgeven. De leiding is in handen van Leen Dorsman, voormalig hoogleraar universiteitsgeschiedenis. Wim Burggraaff van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed zal het thema inleiden. Aansluitend behandelt Jaarboek-redacteur Fred Vogelzang de vraag hoe het gaat met de Utrechtse erfgoedgemeenschap. Na de plenaire opening zijn er parallelle sessies. *Meer informatie en aanmelding: www.oud-utrecht.nl.*

Die avond vieren we de *Nacht van de Utrechtse Geschiedenis*: een festival met een divers programma aan flitslezingen, stadswandelingen, muziek en tentoonstellingen op verschillende locaties in het historische hart van Utrecht. Oktober is de Maand van de Geschiedenis en het thema is dit jaar 'Eureka!' Verhalen over wetenschappers, ontdekkers, pioniers en denkers maken duidelijk hoe ideeën die nu normaal zijn ooit controversieel waren. Ook gaan we op zoek naar uitvindingen die onze wereld hebben gemaakt tot wat zij is. *Programma en tickets: www.nachtvandeutrechtsegeschiedenis.nl.*

Colofon

Tijdschrift Oud-Utrecht 96e jaargang nummer 5, oktober 2023 / ISSN 1380-7137. Uitgave van de Historische Vereniging Oud-Utrecht, verschijnt zes keer per jaar. **Redactie** Arjan den Boer (eindredactie), Lisette le Blanc, Elisabeth de Lig, Marion van Oudheusden, Joyce Pennings, Bettina van Santen, Kaj van Vliet. **Redactieadres** redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl / Postbus 131, 3500 AC Utrecht. **Kopij** maximale omvang 2.500 woorden (inclusief noten en bronnen). Redactierichtlijnen: zie www.oud-utrecht.nl. **Publicatierechten** van afbeeldingen zijn naar beste intentie geregeld. Wie meent dat zijn of haar rechten niet zijn gerespecteerd wordt verzocht contact op te nemen. **Ontwerp** Jeroen Tirion BNO, Utrecht. **Druk** Drukkerij Roelofs BV, Enschede. **Verkooppunten** losse nummers à € 4,95 (themanummers € 7,95) via www.oud-utrecht.nl / webwinkel en bij Het Utrechts Archief (Hamburgerstraat 28), Centraal Museum (Agnietenstraat 3), Museum Catharijneconvent (Lange Nieuwstraat 38), Utrecht Toerisme (Domplein 9). Boekhandels: Broese (Oudegracht 112b), De Bilthovense Boekhandel (Julianalaan 1) en bij Ako, Bruna, Primera en Readshop in stad en provincie Utrecht.

Historische vereniging Oud-Utrecht is opgericht in 1923 en wil de kennis van en belangstelling voor Utrechtse geschiedenis, archeologie en monumenten stimuleren en waken over het behoud van het lokale en regionale erfgoed. **Voorzitter** Dick de Jong. **Secretariaat** secretariaat@oud-utrecht.nl / Postbus 91, 3500 AB Utrecht. **Lidmaatschap** Contributie € 42,50 per jaar (huisgenootlid € 17,50 / jongeren tot 26 en U-pashouders € 20,- / bedrijven € 50,-). **Ledenadministratie** Aanmelden of opzeggen (vóór 1 december) via ledenadministratie@oud-utrecht.nl / Zuiderstraat 18a, 3434 BH Nieuwegein. Bank: NL27 INGB 0000 575 520, Nieuwegein. **Website** www.oud-utrecht.nl / redactie.website@oud-utrecht.nl.

Omslag

Roma of Sinti vrouw aan de Oudegracht in Utrecht, 1915. Een agent en nieuwsgierige kinderen lijken haar te volgen. Autochrome (vroege kleurendia) door Alfons Van Besten, een Belgische fotograaf die naar Nederland was gevlucht. *Zie het artikel op pagina 4.*

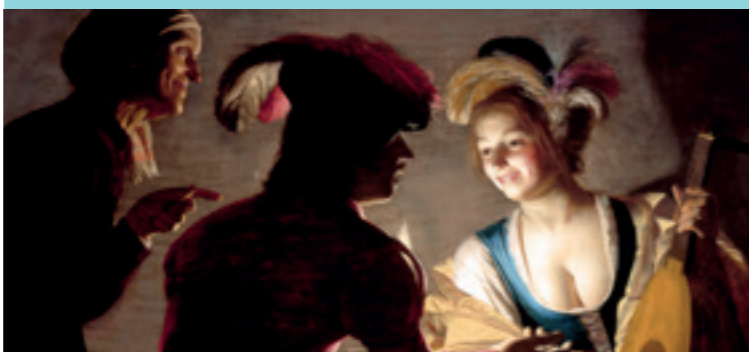
www.oud-utrecht.nl

Agenda

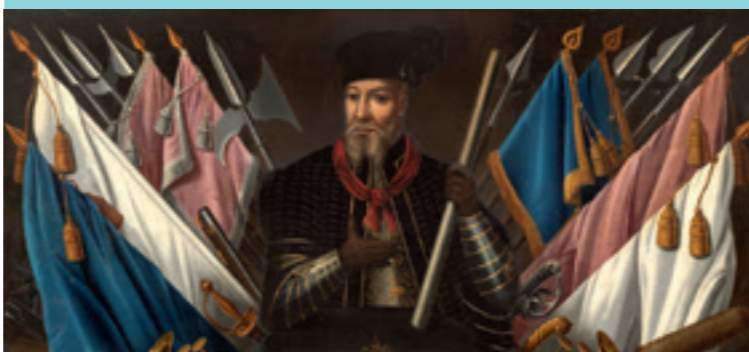
13 oktober: Utrechtse stadswaltekeningen van Herman Saftleven

Tijdens dit Historisch Café neemt Laurens Schoemaker, conservator historische topografie bij de RKD – Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis in Den Haag, ons mee langs de randen van de 17e-eeuwse stad Utrecht zoals die getekend werden door Herman Saftleven (1609-1685). *Vrijdag 13 oktober 2023 17.15 uur, Bibliotheek Neude. Toegang gratis, vanaf 1 oktober aanmelden via www.oud-utrecht.nl.*

25 oktober: Paul Schnabel over Utrechtse schilderkunst

Socioloog Paul Schnabel houdt zich ook bezig met kunstgeschiedenis. Onlangs verscheen zijn boek *Anders gekeken: Het beste en het boeiendste uit de Hollandse schilderkunst van de Gouden Eeuw*. Deze lezing gaat vooral over Utrechtse caravaggisten als Hendrick Terbrugghen en Gerard van Honthorst. *Woensdag 25 oktober 2023 19.30 uur, Bartholomeus Gasthuis. Toegang € 5,-, vanaf 8 oktober aanmelden via www.oud-utrecht.nl.*

29 november: Gelders veldheer Maarten van Rossum

Sander Wassing geeft een lezing over Utrecht in Gelderse handen (1527-1528). Veldheer Maarten van Rossum bezette in augustus 1527 de stad. Van hem is de lijfspreuk 'Blaken en branden is het sieraad van de oorlog'. Wie was hij en wat betekende de Gelderse bezetting voor de Utrechtse? *Woensdag 29 november 2023 19.30 uur, Bartholomeus Gasthuis. Toegang € 5,-, vanaf 8 november aanmelden via www.oud-utrecht.nl.*

Inhoud

4
Anita van der Hulst en Paul Öfner
Sinti, Roma
en woonwagenbewoners

8
Rob Hufen
'Bandenpater' Frans Vocking

14
Fred Vogelzang
Bespreking:
Adel en Ridderschap in Utrecht

17
Ton Hoof
Bosshardt, textielfamilie uit de
Twijnstraat

22
Maurice van Lieshout
Wie schreef de Utrechtse
wandelgids uit 1942?

Sinti, Roma en woonwagenbewoners in Utrecht

Recent laten veel Nederlandse gemeenten pijnlijke gebeurtenissen uit het plaatselijke verleden onderzoeken. Zo gaf Utrecht opdracht tot een onderzoek naar de eventuele rol van de gemeente in de vervolging van Sinti en Roma in de jaren 1940-1945. Uit het onderzoek, dat in mei werd gepresenteerd, blijkt dat er in de stad geen ‘ontrechting’ van Sinti en Roma heeft plaatsgevonden. Dat was niet vanwege een moedige stellingname, maar omdat zij in de oorlogsjaren niet in de stad verbleven. Wel heeft de Utrechtse politie bij de ‘zigeunerrazzia’ van 16 mei 1944 ten onrechte zo’n honderd woonwagenbewoners opgepakt en naar Westerbork gezonden.

Anita van der Hulst en Paul Öfner deden onderzoek naar Sinti en Roma voor onder meer de gemeenten Utrecht en Amersfoort.

De groep Sinti en Roma die voor de Tweede Wereldoorlog in Nederland woont, bestaat uit enkele honderden mensen. Zij hebben zich vanaf de 19e eeuw in Nederland gevestigd en worden vaak als ‘zigeuners’ aangeduid. Aanvankelijk trekken ze rond in tenten, maar na 1880 stappen ze over naar de pas geïntroduceerde woonwagens. Ze doen ook Utrecht aan. Zo worden in

maart 1868 vier gezinnen Hongaarse ketelappers in Utrecht gesignaleerd, bij elkaar zo’n 30 personen. In mei 1879 verblijven er in Utrecht ketelappers om koperen pannen te vertinnen. En in augustus-september 1923 trekken Italiaanse en Servische berenleiders door de provincie Utrecht voor optredens her en der. Begin 20e eeuw komen er ook Roma paardenhandelaren naar Nederland. Zij handelen vooral in ‘hitten’, lichtere werkpaarden die op de drukbezochte maandelijkse paardenmarkt in Utrecht

veel worden aangeboden. Rond 1915 zouden Roma zelfs het monopolie op de hittenmarkt hebben gehad. In de jaren dertig neemt het belang van de paardenmarkten echter snel af. De Sinti, afkomstig uit Duitsland, verdienen hun brood vooral in het amusementswezen. Zij verblijven niet alleen in woonwagens maar ook in logementen en huurhuizen. De Sinti en Roma zijn echter niet de enigen die in woonwagens wonen. De andere woonwagenbewoners – een veel grotere groep – zijn Nederlanders met een ambulante beroep of wonen in een wagen vanwege de nijpende woningnood.

Het Utrechtse woonwagenkamp

De Wet op de Woonwagens en Woonschepen uit 1918 verplicht gemeenten ertoe om een standplaats te hebben voor de woonwagenbevolking. De gemeente Utrecht richt aanvankelijk een kamp in aan de westelijke rand van de gemeente, aan de Vleutenseweg. In 1937 worden de wagens verplaatst naar de Huppeldijk in Lageweide. Net als in de rest van Nederland houdt ook het Utrechtse gemeentebestuur uit angst voor een aanzuigende werking de voorzieningen op de woonwagenstandplaats uiterst sober. Vooral het sanitair is primitief. Het gevolg is dat het kamp vervuult en verpaupert.

En dat bevestigt weer het vooroordeel van slechte hygiëne en armoede onder de woonwagenbevolking.

In de zomer van 1940 publiceert L.A. van Doorn, de directeur van het Maatschappelijk Hulpbetoon in Utrecht, de brochure *De woonwagens moeten verdwijnen*.

Woonwagenbewoners parasiteren op de samenleving en misbruiken de plaatselijke armenzorg, stelt Van Doorn. Het zou daarom in zijn ogen landelijk beleid moeten zijn om hen in kampen te heropvoeden tot gezonde, arbeidzame mensen. Maar in dat eerste oorlogsjaar vinden zijn ideeën nog geen vruchtbare bodem bij het Ministerie van Justitie, hoewel ook daar zorgen bestaan over het toenemende aantal woonwagens. Maar dat wijt men daar niet aan het bedenkelijke morele peil van de woonwagenbevolking, maar aan de woningnood en de toegenomen werkloosheid. Ook wijst het ministerie fijntjes op een staattie in Van Doorns eigen artikel, met de in Utrecht ondersteunde gezinnen van woonwagenbewoners: in een heel jaar blijken die niet meer dan drie weken aan steun ontvangen te hebben. Als in 1943 toch het besluit genomen wordt tot verzamelkampen voor woonwagens, gebeurt dat vanuit een behoefte aan betere controle, bijvoorbeeld op aanwezigheid van onderduikers voor de *Arbeitseinsatz*. Heropvoeding en disciplineren maken geen deel uit van die plannen. Van Doorn zelf is dan al niet meer in functie. In april 1942 is hij om onbekende redenen op staande voet ontslagen door de nieuwe burgemeester, NSB'er Cornelis van Ravenswaay (1897-1955). Omdat de gemeenteraad en het college van B&W buiten werking zijn gesteld door de bezetter, heeft Van Ravenswaay in de praktijk de macht om als alleenheerser in de stad te opereren.

Sinti en Roma in de oorlog

Anders dan bij het Joodse deel van de bevolking zijn er in de eerste jaren van de bezetting nog nauwelijks maatregelen gericht op Sinti en Roma of de woonwagenbevolking. Bovendien is het niet duidelijk of en hoe vaak Sinti en Roma in die jaren in Utrecht verblijven. Als meest ambulante groepen binnen de woonwagenbevolking wisselen zij soms wel tien keer per maand van gemeente. Het blijkt ondoenlijk om hen steeds officieel in een gemeente te administreren, want het landelijke bevolkingsregister werkte met individuele persoonskaarten die dan telkens naar de nieuwe gemeente moesten worden meegenomen. Voor de rondtrekkende woonwagenbevolking wordt geleund op de registratie door het Rooms-Katholieke Woonwagenliefdewerk. In 1938 telt die kaartenbak 2.722 woonwagens met 12.070 bewoners. In het begin van de oorlog wordt bovendien de Rijksidentificatiedienst (RID) met de

Vreemde eenden in het kamp: een aantal zigeuners hebben voor enkele dagen hun bivak opgeslagen. Men ziet hier een drietal vrouwen van dit romantische ras.

woonwagenregistratie belast. Deze beide cartotheken zouden in de jaren zeventig en tachtig vanwege de privacy-gevoeligheid worden vernietigd en bestaan dus niet meer. Ook het archief van het Centraal Bevolkingsregister (CBR) is niet meer te raadplegen, want dat ging bij een bombardement in april 1941 in vlammen op. In Utrecht zelf zijn de meeste archieven uit de burgemeesterstijd van Van Ravenswaay vernietigd in het laatste oorlogsjaar. Dat betekent dat aanwezigheid van Sinti en Roma in de jaren 1940-1945 niet met zekerheid is vast te stellen. Op één uitzondering na, zo blijkt uit een interview uit de jaren zeventig. Sinti musicus J. Basili, inwonend bij vioolbouwer Otto Stamm in Utrecht, wordt in 1943 opgepakt in het kader van de *Arbeitseinsatz*. Basili heeft Italiaanse papieren en omdat Italië dan nog bondgenoot is van nazi-Duitsland weet de plaatsvervangend Italiaanse consul Citella hem na negen weken vrij te krijgen uit Kamp Amersfoort.

▲ Sinti of Roma vrouwen op het woonwagenkamp aan de Vleutenseweg. Gepubliceerd in *Utrecht in woord en beeld*, 1929.

HET UTRECHTS ARCHIEF

< Het woonwagenkamp aan de Vleutenseweg, 1926.

HET UTRECHTS ARCHIEF

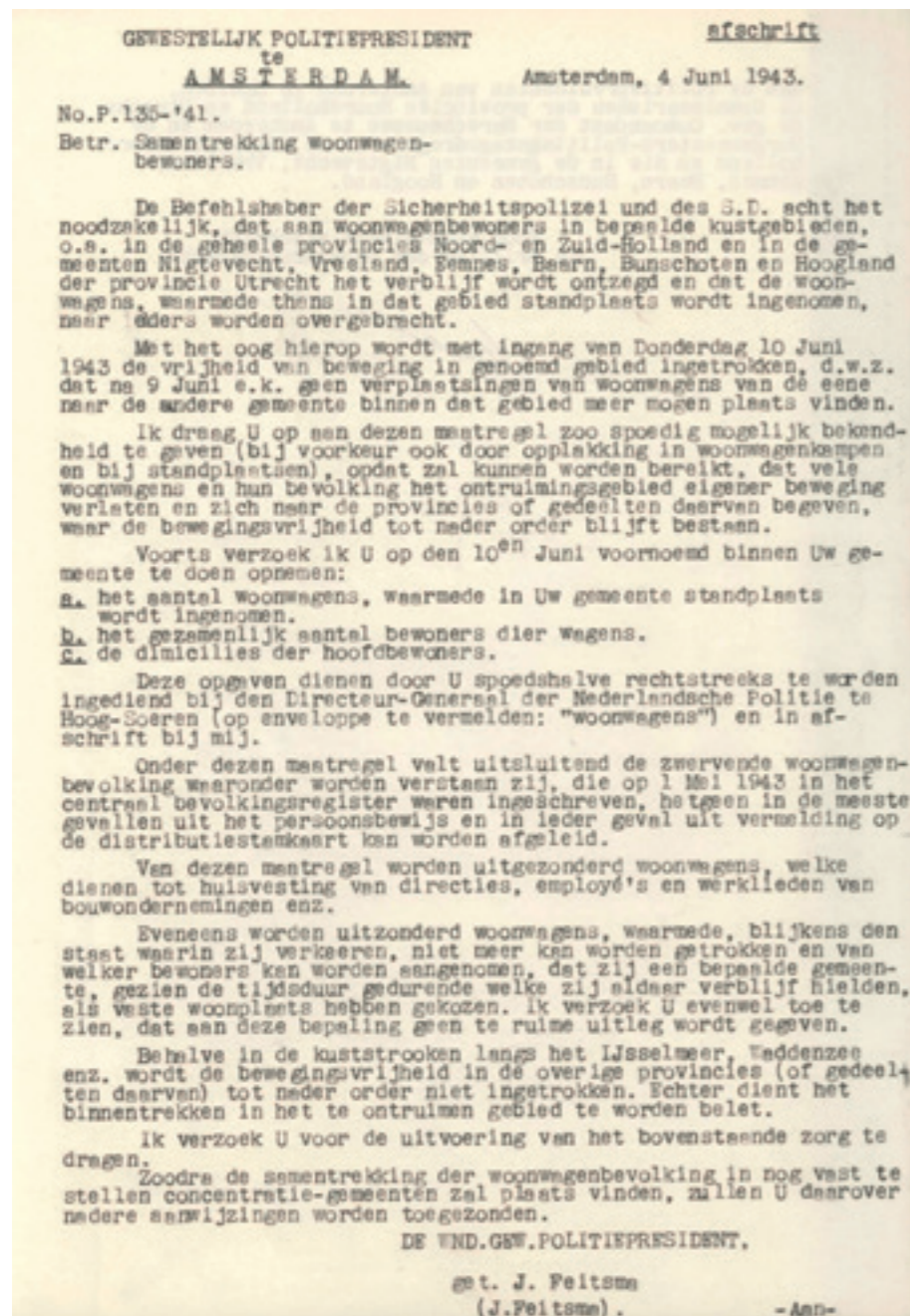
▼ Woonwagenkamp aan de Huppeldijk, circa 1955.

HET UTRECHTS ARCHIEF

Verzamelkampen voor woonwagens

In 1943 volgen de maatregelen gericht op de woonwagenbevolking elkaar snel op. Op 1 juli 1943 wordt een trekverbod van kracht en vanaf augustus zouden woonwagens geconcentreerd moeten worden in 28 verzamelkampen. In Utrecht is een groot verzamelkamp bedacht voor 89 woonwagens, waarvan volgens plan slechts 17 uit de stad zelf. De andere plekken zijn bestemd voor wagens uit Noord- en Zuid-Holland, want de kustprovincies dienen woonwagenvrij gemaakt te worden.

- ▲ Brief van de Gewestelijk Politiepresident in Amsterdam aan de gemeente Utrecht over de ontruiming van woonwagens uit de kustprovincies en het Gooi, 1943.

HET UTRECHTS ARCHIEF, TOEGANG 1202, INV.NR. 222.

- 7 Voorblad van het bevel tot vordering van woonwagens en huisvesting van de bewoners in de gemeente Utrecht, 1944.

HET UTRECHTS ARCHIEF, TOEGANG 1007-3, INV.NR. 31188.

- > Telegram aan plaatselijke politiehoofden met opdracht tot arrestatie van 'zigeuners', 16 mei 1944.

GEMEENTEARCHIEF VENLO, TOEGANG 31, INV.NR. 92.

Maar niet alle woonwagenbewoners blijken de verordeningen af te wachten. Sommigen verkopen de wagen op voorhand of stallen die bij boeren en proberen elders onderdak te vinden. Op een bewaard gebleven inventarisatielijst van woonwagens in Utrecht van 10 januari 1944 blijken uiteindelijk slechts 26 wagens op het woonwagenkamp aan de Huppeldijk

geregistreerd te staan en één wagen op een terrein aan de Abstederdijk. Er staan maar 8 wagens met afgegeven vergunningen uit de provincies Noord- en Zuid-Holland. Drie wagens hebben een vergunning uit Bunschoten. Mogelijkerwijs zijn die een maand eerder overgebracht vanaf het kamp in Amersfoort toen dat op 6 december 1943 op bevel van de *Höhere S.S. und Polizeiführer* plotseling ontruimd diende te worden. Anders dan tot nu toe bekend, zijn de verzamelpampen in Amersfoort en in Utrecht dus nooit volgens plan gerealiseerd.

De 'zigeunerrazzia' van 16 mei 1944

Op 14 mei 1944 volgt dan het noodlottige bevel tot een razzia. De vijf gewestelijke politiepresidenten ontvangen een geheime telex waarin wordt bevolen dat 'Zigeunermischlinge, Röm-Zigeuner und nicht deutschblütige Angehörige zigeunerischer Sippen balkanischer Herkunft' naar een concentratiekamp gestuurd moeten

worden. Alle door de burgemeesters als 'zigeuners' aangemerkte families moeten twee dagen later door de Nederlandse politie en marechaussee in Westerbork worden opgebracht.

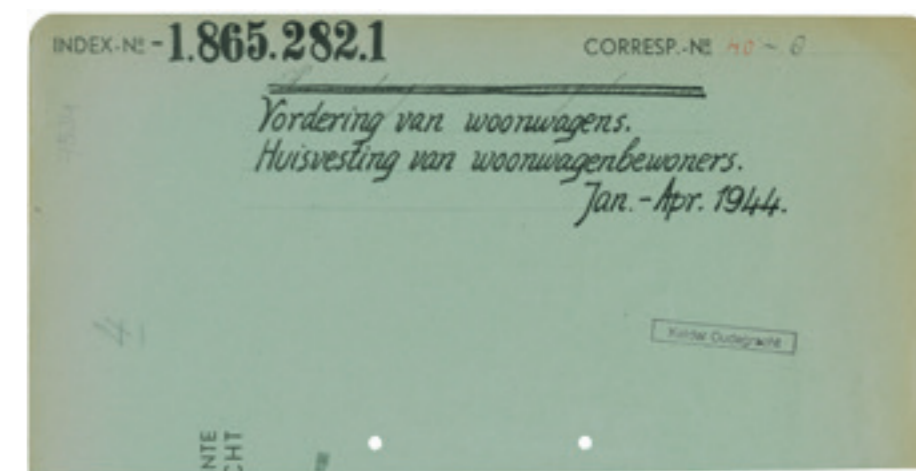
De volgende dag krijgen de plaatselijke politiehoofden een telexbericht over wie er bij de razzia gearresteerd moeten worden: '...alle personen, die op grond van hun uiterlijk, hun zeden en gewoonten als zigeuners of als zigeunerhalfbloeden kunnen worden aangemerkt, zomede alle personen, die naar de geardheid der zigeuners rondtrekken.' Hieruit zou men kunnen afleiden dat ook woonwagenbewoners gearresteerd moeten worden. Maar dat is in tegenspraak met het einde van het telexbericht: 'Wellicht ten overvloede zij er hier op gewezen, dat de personen, (zigeuners), waar het hier om gaat, van buitenlandse afkomst zijn en derhalve in den regel niet de Nederlandsche nationaliteit zullen bezitten.'

In Utrecht gaat de plaatselijke politiecommandant uit van de brede interpretatie. Bij de razzia op 16 mei 1944 worden alle nog aanwezige woonwagenbewoners opgepakt. Dat leidt tot verzet binnen het politieapparaat, zo blijkt uit het naoorlogse procesverbaal van 11 november 1947 tegen Foppe Bonno Klynstra, opperluitenant der Staatspolitie in Utrecht. Op de dag van de razzia moet de Bereden Afdeling van vijftien man om drie uur in de ochtend aanwezig zijn. Klynstra leest de orders voor: buitenlandse bewoners van woonwagens en woonschepen moeten gearresteerd worden. Hoofdagent Sennef in het procesverbaal: 'Ik maakte, gesteund door enkele anderen hiertegen bezwaar, door er op te wijzen dat in genoemd kamp geen enkele buitenlander aanwezig was, dus dat het uitvoeren van deze order onzin was. Klynstra trad direct grof op en zei ongeveer in de bewoordingen: Dan arresteer ik die hele schoolersbende.'

Volgens de getuigenis van woonwagenbewoner Georg S. zijn de bewoners van het woonwagenkamp van tevoren gewaarschuwd, door een hem onbekende agent. Maar zij denken dat het om de *Arbeits-einsatz* gaat en dus vluchten alleen mannen in die leeftijdscategorie. Georg S. getuigt hoe politiecommandant Klynstra te paard als een razende door het kamp gaat, zonder medelijden te tonen met vrouwen, kinderen of ouden van dagen. Ongeveer honderd woonwagenbewoners worden gearresteerd en onder begeleiding van een speciaal politiedetachment per trein naar Westerbork vervoerd.

De woonwagenfamilie Kabalt wordt opgepakt op het terrein van een varkenshouder aan de Abstederdijk. Hannes Kabalt is dan elf jaar oud. Hij herinnert zich hoe mensen die zich verzetten de trein in worden geslagen. 'De commissaris [Klynstra] deed flink mee.' In Westerbork wacht kampcommandant Albert Konrad

Gemmeker hen op. Hannes Kabalt: 'Hij vroeg mijn vader waar hij vandaan kwam. Uit Utrecht, antwoordde mijn vader, waarop Gemmeker uitschreeuwde: Ze zijn verrückt daar in Utrecht. Jullie moeten gelijk weer naar huis toe.' Gemmeker ziet er streng op toe dat alle 'Hollandse asociale' van de 'zigeuners' worden gescheiden en in een aparte barak ondergebracht. Blijkens de registratielijst van Westerbork van 16 mei 1944 zijn er die dag in achttien Nederlandse gemeenten 'zigeuners' opgepakt en in totaal 578 arrestanten afgeleverd in Westerbork. Enkele dagen later, op 19 mei 1944, zien de Utrechtse woonwagenbewoners het zigeunertransport uit Westerbork vertrekken. 245 Sinti en Roma uit Nederland - maar dus niet uit Utrecht - worden met die trein naar Auschwitz-Birkenau gedeporteerd. Slechts dertig van hen zullen de oorlog overleven. De meesten worden in de nacht van 2 op 3 augustus 1944 vergast, samen met 3.000 andere Roma en Sinti bij de liquidatie van het *Zigeunerfamilienlager* in Auschwitz.

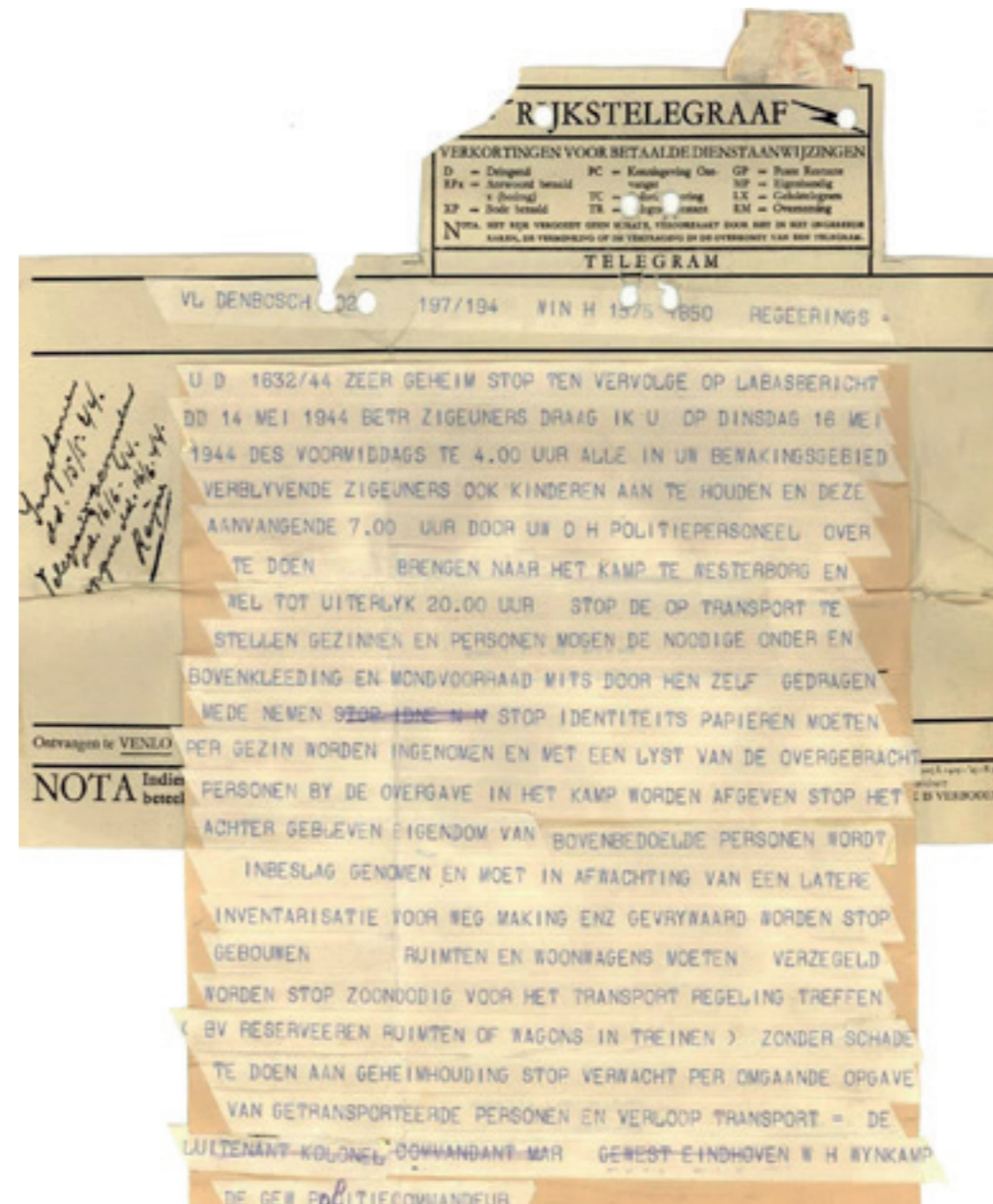
Terug naar Utrecht

De Utrechtse woonwagenbewoners keerden op 20 mei weer terug naar Utrecht, waar ze alles aantreffen zoals ze het hadden achtergelaten. Hoofdagent Sennef is er van overtuigd dat de verantwoordelijken bij de Utrechtse politie heel goed wisten dat de Duitse bezetter geen woonwagenbe-

woners op het oog had. Het ging om een opzettelijk verkeerde uitleg die tot de arrestaties van woonwagenbewoners leidde. Achteraf probeerde Klynstra de verantwoording af te wentelen op zijn meerdere: 'Majoor Huizinga vroeg mij hoeveel van deze personen of wij in Utrecht hadden, waarop ik antwoordde: Geen een. De majoor beweerde echter dat alle woonwagenbewoners hier onder vielen. Ik antwoordde dat dat niet bleek uit de betrokken order.' De Utrechtse politie nam de 'zigeunerrazzia' te baat om te proberen zich van de woonwagenbewoners te ontdoen. Op 16 mei 1944 zijn geen Sinti of Roma opgepakt omdat zij niet in de stad verbleven. Was dat wel het geval geweest, dan zouden NSB-burgemeester Van Ravenswaaij en de top van de plaatselijke politie loyaal aan hun arrestatie hebben meegewerkt. De woonwagenbewoners in Westerbork zijn met de schrik vrijgekomen, maar de politie van Utrecht had bewust het risico genomen dat zij naar een concentratiekamp gedeporteerd zouden worden. Na de oorlog stelden die woonwagenbewoners zich dan ook de vraag: 'Waren wij na de zigeuners aan de beurt gekomen?'

Literatuur

- Annemarie Cottaar, *Kooplui, kermisklanten en andere woonwagenbewoners. Groepsvorming en beleid 1870-1945* (Amsterdam 1996).
- Anita van der Hulst, *Wegbereiders. Roma en Sinti in Nederland en Tsjechië over het profijt van onderwijs, 1950-2020* (Hilversum 2022).
- Leo Lucassen, 'En men noemde hen zigeuners'. *De geschiedenis van Kaldarasch, Ursari, Lowara en Sinti in Nederland: 1750-1944* (Amsterdam/Den Haag 1990).
- Paul Öfner en Marcia Rooker, 'Van schoolen om brood tot het eisen van respect. De naoorlogse behandeling van Roma en Sinti', in: Hinke Piersma (red.), *Mensenheugenis. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Getuigenissen* (Amsterdam 2001) p. 71-100.
- Ben Sijes e.a., *Vervolging van zigeuners in Nederland 1940-1945* (Den Haag 1979).
- Kaj van Vliet en Bettina van Santen, *Gekomen om te blijven. Utrecht 900 jaar* (Zwolle 2022).

‘Bandenpater’ Frans Vocking

De progressieve pater Frans Vocking (1936-2014) liet tussen 1968 en 1985 in Utrecht van zich horen. Hij begon een commune in Overvecht, was gemeenteraadslid voor de PPR en werkte in de UBO-bandenfabriek om solidair te zijn met de ‘gastarbeiders’. Vanwege zijn huwelijk met zuster Mariëtte moest hij uit zijn orde treden. Met succes leidde Vocking het Vormingswerk Jong Volwassenen, maar het directeurschap van ‘allochtonen-studio’ IM brak hem op.

Rob Hufen Hzn. schreef artikelen en boeken over de historie van onder andere Utrecht, Naarden en Deventer. Hij heeft een manuscript gereed over Frans Vocking.

Cornelis Vocking, roepnaam Kees, stamde uit de bekende katholieke slagersfamilie. Zijn ouders gingen ‘op Hoograven’ wonen en kregen vijftien kinderen. Kees was de vijfde. Hij doorliep na zijn basisschooltijd het kleinseminarie van de kapucijnen (sterk verwant aan de franciscanen) in Voorschoten en vervolgens het grootseminarie in Glanerbrug bij Enschede. Daar kreeg hij in 1956 tot zijn vreugde als kloosternaam die van de Heilige Franciscus toebedeeld. Hij werd voortaan Frans genoemd, maar het thuisfront zou altijd ‘Kees’ blijven zeggen. Met zijn wijding in juli 1962 door bisschop Wilhelmus Bekkers werd hij een progressieve ‘Bekkers-priester’, een geuzennaam. Voordat hij theologie ging studeren in Nijmegen, volgde Frans in Rome een studie kerk- en ordegeschiedenis aan de

Pauselijke Universiteit Gregoriana. Hij was van nabij getuige van het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) en daarbij druk met het stencilen en verspreiden van progressieve opstellen onder de bisschoppen. Frans had een informele ontmoeting met paus Paulus VI, die op hem ‘een strenge indruk, als van een autoritaire leraar’, maakte.

‘Kommune’ in Overvecht

In 1968 vormden drie kapucijner novicen (aspirant-paters), samen met drie gewijde lekenbroeders uit Tilburg, de celibataire commune Andros in Utrecht-Overvecht onder leiding van Frans Vocking. Ze huisden in twee vierkamerflats aan de Andros- en Milosdreef met een basale inrichting afkomstig van de Emmaus-winkel. De novicen behoeften niet noodzakelijkerwijs theologie te studeren; een van hen deed rechten en twee anderen medicijnen. Van de lekenbroeders ging er een geografie studeren, de tweede werd vormingswerker en de oudste (Gerrit Willems, 1917-1993)

conciërge in een buurthuis in Ondiep.

De besluitvorming in de commune gebeurde gezamenlijk, vooral ‘s avonds om zes uur aan tafel. ‘Dan wordt samen gebeden, uit de Schrift gelezen en over het evangelie gepraat; dat kunnen we niet laten’, vertelde Vocking. De persoonlijke inkomens en de reserves van elke deelnemer waren voortaan groepeerigendom. Hieruit werden de kosten van de gezamenlijk huishouding betaald en de vrij hoge huur. Iedereen kon zoveel uit het geldkistje pakken als hij nodig had, maar dat moest wel in het kasboek genoteerd worden. Ze leefden zuinig. Een jaar later hadden zij ongeveer 10.000 gulden gespaard. Behalve aan hun kloosterorde droeg de groep daarmee bij aan noden van anderen. Zo stelden ze geld beschikbaar voor een staking tegen het ontslag van 300 mensen bij Werkspoor in 1969, aan de Wereldwinkel Overvecht en aan missiegebieden in bijvoorbeeld Biafra en India.

Priester-arbeider

Ondertussen ging Frans in 1970 als priester-arbeider aan de slag bij de UBO-bandenfabriek aan de Kanaalweg, in de laagste rang van bandenpoetser. Er werkten 220 mensen, onder wie 120 ‘gastarbeiders’. Vocking: ‘Ik ontdekte dat fabrieksmensen een soort humor hebben ontwikkeld die nergens anders te vinden is. Je bent zó eenzaam, zó weinig bij het werk betrokken, dat je met geintjes moet laten merken dat je er bent. Als je die uitlaatklep niet vindt wordt je stapelgek. (...) Als arbeider maak ik me dagelijks kwaad over de ondukbare situatie waarin wij verkeren.’

- < Frans Vocking met ‘gastarbeiders’ in de bandenfabriek UBO. Stills van tv-programma uit 1972, te vinden op YouTube met zoekwoorden ‘Frans Vocking’. [YOUTUBE / 50JGASTARBEIDUTRECHT](#)
- > Familie Vocking bij de priesterwijding van Frans, 1962. [ARCHIEF FRANS VOCKING](#)
- ▼ Frans (gemarkeerd) bij informele ontmoeting met paus Paulus VI (links). [ARCHIEF FRANS VOCKING](#)

Enkele islamitische collega’s in de fabriek noemden hem ‘Imam Vocking’, een bijnaam waar waardering uit sprak. Zijn strijd voor lotsverbetering van ‘de gastarbeider’ trok aandacht van de pers. Hij trad op 11 december 1972 als ‘getuige’ op in het NOS-televisieprogramma *Kort Geding* met als titel ‘Buitenlandse werknemers zijn de slaven van deze tijd.’ Hij verdedigde in die 65 minuten de stelling: ‘Het zijn de slaven van deze tijd, die op alle manieren worden uitgebuit zoals dat ook gebeurde met veel ongeschoolde Nederlandse arbeiders.’ De medezeggenschapsraad van de UBO-fabriek, waarin ook de directeur, de bedrijfsleider en nog enkele kaderleden zaten, reageerde ‘dat zij wil aannemen dat de heer Vocking het goede wil, maar hij bewandelt een weg die weinig waardering verdient, omdat hij met zijn uitspraken misschien wel de werkgelegenheid van het

bedrijf in gevaar heeft gebracht.’ Ze distantiëerden zich nadrukkelijk van de activiteiten van ‘bandenpater Vocking’ en die nam nog net op tijd zelf ontslag.

Gemengd samenleven

‘De jongens in de commune wilden onder-tussen niet dat het beeld van een homofiele leefgroep zou ontstaan’, vertelde Frans Vocking later. De vraag rees waarom er geen vrouwen in de gemeenschap werden opgenomen. ‘Vrouwen zullen de mannen levend confronteren met levensniveaus die enigszins buiten onze gezichtskring liggen’. De communeleden benadrukten dat

het natuurlijk niet de bedoeling was ‘dat vrouwelijke commune-bewoners als onze huishoudsters gaan fungeren, want elk lid is per definitie vrij.’

In 1970 benaderde Frans twee zusters uit de Franciscanessen-congregatie in Denekamp. Zuster Mariëtte (Anny Becker, 1935-2021) was lerares aan een huishoudschool en woonde met vier medezusters in een eengezinswoning in Haaksbergen. Zuster Martine (Diny Buitink, 1939-2016), begeleidde als mentrix meisjes op hun beginnend verpleegsterspad. Martine schreef later in haar boek *Als een weg door werelden* (2013) over de turbulente zestiger jaren: ‘De flower-powertijd; Dolle Mina en Baas in Eigen Buik. (...) Een tijd van veranderingen in kerk, cultuur en samenleving, waarvan wij als franciscanessen ook ons graantje mee wilden pikken.’ De twee zusters besloten om de commune in Overvecht te gaan versterken. Hun overste Moeder Mechtildis gaf aan dat ze een experiment niet schuwde, maar ‘zusters en paters dag en nacht onder hetzelfde dak’, verontrustte haar toch zeer. De commune-mannen benadrukten nog eens dat zij ‘zonder onderlinge genitaal-seksuele relatie’ gingen samenleven. Het conservatieve Duitse moederklooster keurde het experiment echter faliekant af. ‘Rome’ bemoeide zich er ook mee en dreigde met ‘ontslag van hun eeuwige gelofte’. Veel jongere zusters in het land verklaarden zich solidair met de twee en het conflict kreeg veel aandacht in de pers. Mariëtte Becker en Martine Buitink zetten door en traden daarmee gedwongen uit hun congregatie. De Andros-commune was nu ‘gemengd.’ Mariëtte werd lerares aan de katholieke huishoudschool Maria in den Wijngaard aan de Nieuwegracht. Ze kon zich direct bewijzen; een zwanger meisje werd van school gestuurd en Mariëtte vroeg zich verontwaardigd af: ‘Betekent onze

< Eucharistieviering aan de commune-eettafel. Deze foto, gepubliceerd in *Paris Match*, veroorzaakte kritiek vanuit de kerk.

ARCHIEF FRANS VOCKING

⌞ Flats aan de Androsdreef en Milosdreef, waar de commune gehuisvest was. [ARJAN DEN BOER](#)

↳ Zuster Mariëtte als lerares tussen huishoudschoolleerlingen.

ARCHIEF FRANS VOCKING

> De 'gemengde' commune bij elkaar, circa 1975.

ARCHIEF FRANS VOCKING

> Doop van een kind door pater Frans. [ARCHIEF FRANS VOCKING](#)

identiteit alleen, dat we de meisjes leren om een katholieke cake te bakken, of stelt die meer voor? Toen mocht het meisje blijven. Martine ging meisjes begeleiden die, via de kindbescherming, waren opgevangen in landhuis Persijn in Maartensdijk.

Juist in deze periode vertelde broeder Edmar, een twintiger in de commune, dat hij verliefd was geworden op een jonge weduwe met kinderen. Dat kwam zeer slecht uit. Nog geen maand eerder had het collectief krachtig verklaard dat 'de sterke drang om een gemeenschap te vormen, twee-verhoudingen zou kunnen voorkomen'. Toen Frans hem onverbiddelijk op zijn celibaat-verplichting wees, verliet Edmar ontgoocheld de commune.

Open huis-avonden

In 1971 begon de commune met het organiseren van 'open huis'-avonden, waar bewoners van Overvecht werden geïnformeerd over belangrijke maatschappelijke en politieke onderwerpen. Zo vertelde directeur Carel Muller er over Nieuw Dennendal op de Willem Arntszhoeve, en geneesheer-directeur Frank Beyaert over de psychiatrische observatie van delinquenten. Na afloop werd tussen de aanwezigen, onder wie leden van verschillende politieke partijen, vaak stevig gediscussieerd. Immigrant Driss el Boujoufi raakte tijdens deze avonden politiek geïnteresseerd: 'Alles wat ik weet, is dáár bij mij binnen gekomen', verklaarde hij later. Hij werd een belangrijk

landelijk moslimbestuurder. Yvonne van Dorp (1955-2013) was er vanaf 15-jarige leeftijd ook bij, wat sterk bepalend was voor haar maatschappelijke vorming. Ze schreef in 1974 een scriptie over de Heilige Franciscus, wat in haar omgeving vragen oproep. 'Hoe kan het zijn dat iemand uit een antigods-dienstig milieu, die aan een reformatorische instelling haar PABO volgt, belangstelling heeft voor een rooms-katholiek heilige? Hier ligt een duidelijke verbinding met de communiteit', blikte haar echtgenoot Jacques Blommendaal terug. Van Dorp werd juriste en PvdA-gemeenteraadslid (1994-1998) en vervulde vele bestuursfuncties, zoals voorzitter van het Rode Kruis Midden-Nederland en Ludens Kinderopvang.

Politiek vanaf de preekstoel

Frans Vocking ging ook voor in eucharistievieringen, doopte, sloot huwelijken, leidde begrafenisdiensten en deed pastoraal werk. Zijn overtuiging was nooit ver weg. In zijn preek met Kerstmis 1971 in de Heilige Geestkerk aan de Lichtenberchdreef (de tegenwoordige Rafaëlparochie) sprak hij bijvoorbeeld: 'Wij draaien gewoon mee in het systeem, waar het *ik* voorop staat. Wij werken direct of indirect mee aan de instandhouding van de oorlogen, aan ruzies, aan de harde concurrentieslag, aan het gevecht op het loonfront. Wij vervuilen mee het milieu, laten onderontwikkelde landen arm en worden zelf in onze welvaartsstaat rijker. We kollaboreren en voelen ons verder onmachtig.' Sommige kerkgangers ervoeren

zijn 'linkse preken' als politiek activisme en lieten duidelijk hun afkeuring blijken. Pater Frans, inmiddels al enkele jaren vice-provinciaal van de Nederlandse kapucijnen, werd in maart 1973 benoemd tot directeur van het Vormingswerk Jong Volwassenen (JVJ) aan de Mariahoek. Deze instelling had tachtig afdelingen door het hele land waar wekelijks zo'n 16.000 jongeren kwamen voor persoonlijke vorming. Dat hield vooral de ontwikkeling van sociale vaardigheden in om mondiger te worden

op de werkvloer, in de politiek en in het sociale verkeer, ook bij het aangaan van relaties. De bevlogen Frans probeerde de werkende jongeren te bewegen om zich actief te distantiëren van het establishment. Ze moesten de macht over de productiemiddelen zien te verkrijgen en zelf hun bestaan sober inrichten, vond hij, zonder materiële behoeften als 'caravan en kleuren TV' na te streven. Pater Frans kreeg de naam beïnvloed te zijn door het marxistisch socialisme.

PPR-gemeenteraadslid

In april 1968 was de Politieke Partij Radikalen (PPR) opgericht en Frans was vanuit de PvdA daarnaar overgestapt. Hij was mede-oprichter van de Utrechtse PPR-afdeling en in 1974 werd hij gekozen tot gemeenteraadslid. Hij zou dat zes jaar blijven. Frans en politiek secretaris Jacques Blommendaal (1951) stelden in die periode het partijprogramma van de Utrechtse PPR op. Een van de vele misstanden die zij signaleerden: 'het door kapitaalcrachtige woningbezitters uitbuiten van een groot deel van de 40.000 woningen van partikulieren, om die kommersjeel te exploiteren met hoge winsten.'

Volgens Blommendaal was Vocking meer denker dan organisator, meer filosoof dan praktisch politiek handelend, meer 'leraar' dan leider. Frans was ook actief in de landelijke PPR Kerngroep en liet op partijcongressen van zich horen. Bas de Gaay Fortman, voormalig Tweede- en Eerste Kamerlid, laat desgevraagd weten dat hij Vocking 'in politieke zin niet erg principieel' vond. 'Geen mooi politicus, zou ik denken, maar wel een mooi mens en dat laatste is natuurlijk veel belangrijker.'

Huwelijk en adoptie

Frans en Mariëtte vertelden in april 1974 aan hun mede-communeleden dat er een relatie tussen hen was ontstaan. Dat verstoorde de al langer moeizame verhoudingen tussen de bewoners, waarbij ook de man-vrouwverhouding in het spel was. 'Juist onze emotioneel-affektieve merkwaardige geschiedenis en de daarin

< Frans Vocking bij een verkiezingsbord op de Bakkerbrug in 1978.

ARCHIEF FRANS VOCKING

> Frans, Mariëtte, Maurits en Gustaaf omstreeks 1980.

ARCHIEF FRANS VOCKING

> Met medewerkers of bestuursleden in Studio IM, circa 1983.

ARCHIEF FRANS VOCKING

√ Burgemeester en vriend Henk Vonhoff feliciteert Frans en Mariëtte met hun huwelijk. Links en rechts van hen de moeders Vocking en Becker. ARCHIEF FRANS VOCKING

burgerlijke huwelijksvoltrekking, en een kerkelijke in de Utrechtse kathedraal. Kardinaal Alfrink verbood dat pardoes omdat Frans geen huwelijksdispensatie had aangevraagd. Studentenpater Gerard Oostvogel stelde toen zijn Cunera Studenten-centrum aan de Nieuwegracht 32 beschikbaar. Daar werden ze op 25 februari 1976 getrouwd door een medebestuurder van Frans bij de kapucijnen en Herman Becker, priesterbroer van Mariëtte. Behalve familie waren de bevriende burgemeester Vonhoff, alle wethouders, vele raadsleden en ambtenaren, de provinciaal overste en enkele medepaters aanwezig. Sommige ordegenoten veroordeelden deze 'niet kerkelijk goedgekeurde plechtigheid' scherp. Frans moest, overeenkomstig de regelgeving, uit de Kapucijnen Orde treden. 'Maar priester blij ik onder alle omstandigheden', zei hij. Over de adoptie vertelde Mariëtte later: 'We werden geholpen door een Utrechts echtpaar met vier Colombiaanse adoptiekinderen. Maar ook door pater Frans Rosier, een priester-hoogleraar sociologie in Colombia en door Frans' boezemvriend Jef Theunis, toen al secretaris-generaal van de Novib. Die instantie was aan het kindertehuis een jaarlijkse donatie begonnen. We gingen

in januari 1977 naar huis met Mauritio (5), een tehuisjongetje, zonder medische therapie kansloos, en Gustabo (3), zijn kansarme boezemvriendje.' Maurits concludeerde in 2018: 'Wanneer mijn ouders mij niet hadden meegenomen naar Nederland was ik er waarschijnlijk niet meer geweest. Als dikbuikig, klein en ziek mannetje werd ik opgevoed in Hollandse nuchterheid, waar ruimte was voor mijn Colombiaanse roots.'

Studio In Moeilijkheden

Het Nederlands Centrum Buitenlanders (NCB) was opgericht om medelanders en buitenlandse werknemers een stem te geven, onder meer door videoproducties en eigen tv-programma's. Met een budget van 6 miljoen gulden van het ministerie kon het NCB in 1980 een afzonderlijk tv-productiebedrijf beginnen, met als naam Studio Informatie voor Culturele Minderheden (Studio IM). Een bedrijfshal in Utrecht-Overvecht werd ingericht met professionele audio- en video-apparatuur van Philips. Medewerkers uit alle windstreken werden aangetrokken en als directeur werd Frans Vocking gevraagd. Hij was een kennis van NCB-medewerker Giel Wester en ook bij het ministerie was hij geen onbekende. Frans werd voor vijf jaar aangesteld; daarna moest de leiding overgaan op iemand 'uit de minderheden'.

Onder de ruim dertig medewerkers waren Nederlanders, Molukkers, Surinamers, Antillianen en ook Italianen, Spanjaarden, Turken, Marokkanen en Oost-Europese vluchtelingen. Het bestuur bestond uit representanten van al die groepen, plus Giel Wester vanuit het NCB. De Utrechtse studio ging opnames verzorgen voor het IKON-programma *Paspoort* en voor scholen, club- en buurthuizen, minderheidsorganisaties, ziekenhuizen en dergelijke. Helaas bleken slechts negen personeelsleden voor het omroepvak gekwalificeerd. Frans poogde dat op te lossen door interne opleiding. Naast het bestuur was er nog een programmaraad waarvan de leden bindend werden voorgedragen door zes minderheidsorganisaties, het ministerie en enkele adviesorganen. 'Het bleek al snel bestuurlijk een monster', volgens Giel Wester. De tegenstellingen op de werkvloer en binnen het bestuur werden steeds groter. De onderlinge belangenstrijd was hevig, ook op persoonlijk vlak. Frans schreef het verdeelde bestuur over 'de volledig scheve verhoudingen door actievoerende en hindernissen opwerpende personeelsleden en door hun systematisch gevoerde obstructie, waartussen ik probleemoplosser en vreedstichter moest zijn.' De situatie liep uit de hand. Frans sprak met Mariëtte af dat als hij haar belde en een bepaald codewoord noemde, ze onmiddellijk de politie moest bellen. Zij noemde Studio IM 'Studio In Moeilijkheden'. Frans meldde het bestuur in 1984: 'Ik heb mijn privé-leven in weekenden en 's avonds in

de afgelopen 3½ jaar honderden keren laten doorkruisen door inbraken, alarmfouten van medewerkers, vergissingen en vergeten zaken. Er was ook steeds de politieke present.' Navrant was dat hij drie concrete doodsb bedreigingen kreeg, onder meer met een mes. Hun zontjes begonnen door dit soort voorvallen angstig gedrag te vertonen. Om in het weekeinde veilig te kunnen ontspannen, kochten ze een boerderij in Drenthe, waar Mariëtte vandaan kwam. Frans had met succes het Vormingswerk Jong Volwassenen (VJV) geleid, maar bij de 'allochtonen-studio' IM brandde hij volledig af. In augustus 1985 liep zijn contract af en verhuisde het gezin Vocking naar Linne in Limburg. Daar werkte Frans bij instellingen die voor jongeren, gezinnen, ouderen en kwetsbaren opkwamen en vervulde hij bestuursfuncties in die sfeer. Mariëtte

werd er lerares. Ze maakten reizen naar verschillende 'verre landen', zoals met Maurits en Gustaaf naar hun geboorteland. Frans' laatste baan was hoofd Volksgezondheid bij de provincie Limburg. Hij werd er gewaardeerd als 'erudiete people manager, met een gouden pen', ongecompliceerd, vrolijk, optimistisch en 'sterk gericht op hulpvragenden en migranten'. Frans Vocking werd in 2011 koninklijk onderscheiden en overleed op 6 juli 2014. Mariëtte volgde hem zeven jaar later.

Bronnen

- Archief Frans Vocking (particulier bezit).
- Gesprekken in de periode 2016-2023 gehouden met Niek Albers, Mariëtte Becker, Jacques Blommendaal, Driss el Boujoufi, Bas de Gaay Fortman, Theo de Ronde, Maurits Vocking, Gustaaf Vocking en Giel Wester.

Utrechtse adel of adel in Utrecht?

In mei verscheen het boek *Adel en ridderschap in Utrecht* van historicus Renger de Bruin. Hij houdt zich al vele jaren bezig met elites uit het verleden, in het bijzonder de adel, tegenwoordig als senior-onderzoeker aan de Universiteit Utrecht. Het boek is geschreven op verzoek van de Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht. Inmiddels is het genomineerd voor de Ithakaprijs, bedoeld ter stimulering van het onderzoek naar Nederlandse kastelen, buitenplaatsen en landgoederen.

Fred Vogelzang heeft vele publicaties over regionale historie op zijn naam staan en was wetenschappelijk onderzoeker bij de Nederlandse Kastelenstichting.

Het vuistdikke werk van Renger de Bruin past in de al jaren groeiende belangstelling voor de adel. Eerder verschenen er al boeken over de adel in Overijssel en Gelderland. Minder bekend is *Limburgse adel of adel in Limburg*, dat ik hier aanhaal vanwege de titel. Adel is namelijk een bovenregionaal en in veel gevallen internationaal verschijnsel en je kunt dan ook niet zonder meer spreken van 'Utrechtse adel'. De Bruin illustreert dat door er op te wijzen dat veel 'Utrechtse' geslachten in de middeleeuwen afkomstig waren uit het Duitse rijk, Frankrijk of van nog verder weg, en dat van sommige in Utrecht actieve families de wieg stond in Zeeland, Gelderland en Overijssel. Is het 'Utrecht' in de titel daarmee geproblematiseerd, ook de aanduiding 'adel' is

lastig te vangen. Pas onder koning Willem I werd wettelijk vastgelegd wie tot de adel behoorde en wie niet. Daarvoor was het een wat diffuus sociaal begrip: je was van adel als je aan een aantal vaak economische of bestuurlijke criteria voldeed, maar vooral door erkenning door andere edellieden. Adeldom was dus een netwerk-begrip, dat bovendien moest worden uitgedragen door een adellijke levens-

wijze. De criteria daarvoor verschilden echter per regio. In onze tijd zou zo'n informele begripsinvulling onmogelijk zijn, maar in een samenleving van relatief geringe omvang kende iedereen iedereen. Dat maakt meteen begrijpelijk waarom 'eer' binnen de adel zo belangrijk was: die eer of reputatie was tenslotte je maatschappelijk kapitaal.

De Bruin kiest als rode draad de politiek-bestuurlijke functie van de adel. In zijn uitstekende historiografische inleiding stipt hij wel sociologische, culturele en mentale aspecten aan, maar hij wil voorkomen dat de lezer wordt overladen met een stortvloed aan theoretische verhandelingen. Hij vertelt daarom een meer traditioneel politiek verhaal in chronologische volgorde. De andere aspecten komen regelmatig aan bod in de vorm van concrete voorbeelden of anekdotes. Die theoretische terughoudendheid maakt het boek overzichtelijk, maar de niet-politieke aspecten blijven daardoor wel wat buiten het centrale narratief.

- < Maria Christina Catharina barones van Nagell-van Eck (1854-1932) in de tuin van kasteel Sandenburg met haar kleinkinderen Wilhelmina Elisabeth Charlotte, Marie Jacqueline en Constant Theodore Emmo van Lynden van Sandenburg, circa 1910. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- > Henriëtte van Nassau-Zuylenstein (1688-1759) met haar kinderen en een zwarte bediende die het portret ophoudt van haar overleden echtgenoot, Frederik Christiaan van Reede, tweede graaf van Athlone. Schilderij door Marcus Clifford, circa 1730. [KASTEEL MIDDACHTEN / RKD](#)

Grote wegduiken

Schrijven over adel is schrijven over onderscheid, over ongelijkheid. Door de gekozen invalshoek komt de politieke ongelijkheid goed uit de verf, maar de samenhang met de economische en mentale ongelijkheid blijft wat onderbelicht. Hoe belangrijk sociale acceptatie van ongelijkheid is, blijkt uit de schets van de periode na de Tweede Wereldoorlog. De langdurige maatschappelijke nivellering die toen werd ingezet, stimuleerde edellieden om hun afkomst wat te verbloemen, de tijd van het 'Grote wegduiken' (Yme Kuiper). De omslag kwam in de jaren tachtig, toen op veel plekken de welvaartstaat werd uitgedaan en het neoliberalisme werd omhelsd. De val van de Sovjet-Unie maakte een einde aan een alternatief economisch model en volgens sommige historici zelfs aan de geschiedenis. Van de daaruit voortvloeiende groeiende (acceptatie van) verschillen wist de adel volgens De Bruin niet sterk te profiteren, hoewel deze groep nog altijd buitenproportioneel veel invloed heeft. Daarbij zegt de afwezigheid van een titel of predicaat trouwens niets over familiale banden met adelsfamilies: ongetiteld schoonzoons, kinderen van adellijke moeders zijn niet als adel herkenbaar, maar delen natuurlijk wel in het sociale kapitaal.

Het herwonnen zelfvertrouwen van de adel wordt ook gesteund door een nooit verdwenen publieke fascinatie. Het publieksgezicht van veel kastelen is dat van sprookjeshuis vol dappere ridders en schone jonkvrouwen, een beeld dat ook in vele televisieseries en films wordt uitgedragen. Ook binnen de geschiedwetenschap groeide de aandacht voor elitestudies en daarmee werd de weg gebaad voor een studie als *Adel en ridderschap in Utrecht*.

Machtsstrijd en uitsterven

De vroege middeleeuwen zijn niet ruim bedeed met bronnen, maar vanaf de periode na het jaar 1000 concentreert De Bruin zich op de machtsstrijd tussen de bisschop, zijn adellijke burens als de graaf van Holland en de hertog van Gelre en de regelmatig perfide rol die zijn leenmannen

daarin speelden. Daarover is voldoende informatie beschikbaar. Na het uitsterven van de oude inheemse Karolingische adel bestonden die leenmannen vooral uit ministerialen, dienstlieden van de bisschop. Ridders daarentegen waren aanvankelijk gewoon bereiden vechtersbazen, maar in de 12e eeuw veranderde hun imago in dat van romantische beschermers van jonkvrouwen, geestelijken en armen zoals we kennen uit de Arthur-legendes van onder meer Chrétien de Troyes. Dat ideaalbeeld en daarmee de term ridder werd overgenomen door de bestuursadel en die twee groepen ontmoetten elkaar in de 'Ridderschap'. Erg idealistisch gedroeg die Ridderschap zich in de praktijk nauwelijks. Men was vooral bezig met het stimuleren van de eigen politieke en economische macht, waarbij zelfs de dure riddereden beperkt houdbaar bleken. De macht van de bisschop kalfde steeds verder af en uiteindelijk ging Utrecht deel uitmaken van het machtsteritorium van de Bourgondiërs en later de Habsburgers. Dat bood mogelijkheden voor sommige adellijke geslachten en voor uit de burgerij afkomstige families om hun invloed flink uit te breiden. De centralistische tendensen van Karel V en zijn zoon Filips II, gecombineerd met economische en godsdienstige onvrede, leidde tot de Opstand. De daaruit voortvloeiende politieke en religieuze keuzes van adellijke families schudden de verhoudingen opnieuw flink op. Cruciaal was de afzwering van Filips II: zonder soevereine vorst geen nieuwe adelsverheffingen. Weliswaar hoefde de adel hun vele ambten en privileges onder steeds minder mensen te verdelen, het gevaar van uitsterven lag op de loer.

Pas onder koning Willem I kwam er weer nieuwe adel bij. Begin 19e eeuw werd ook de Ridderschap heropgericht. Was die in het ancien régime een politieke factor van belang omdat zij een derde van de Statenzetels bezette, in het koninkrijk slonk haar politieke rol en na de grondwetswijziging van 1848 verdween die rol formeel geheel. Wel bleef de adel beschikken over een groot sociaal kapitaal, iets dat tot op de dag van vandaag zo is gebleven.

▲ Landcommandeurs van de Ridderlijke Duitse Orde Baling van Utrecht, paneel door de Meester van het Duitse Huis, circa 1576-1580. [RDO BALIJ VAN UTRECHT](#)

De angst dat de adel zal uitsterven, is tot nu toe nooit bewaarheid. Meer inzicht in de adellijke mentaliteit en het zelfbeeld sinds de Tweede Wereldoorlog had ruimer gebruik van orale bronnen kunnen geven, maar daar is misschien niet voor gekozen door de bijzondere omstandigheden (zoals covid) waaronder deze studie moest worden uitgevoerd. Mijn vermoeden is dat, ondanks het 'Grote wegduiken', het zelfbeeld van de adel niet sterk is gewijzigd.

De nadruk op de politieke rol van de adel maakt dat het boek van Renger de Bruin in veel opzichten een geschiedenis van Utrecht vanaf de vroege middeleeuwen is geworden. Het geeft een prettig leesbaar, op de nieuwste inzichten gebaseerd overzicht van die geschiedenis met de adel als bestuurlijke elite als rode draad. De slotbeschouwing, die zich bijna als een zelfstandig essay laat lezen, geeft een uitstekend overzicht van de adel in Utrecht.

Renger E. de Bruin, *Adel en ridderschap in Utrecht*, WBOOKS, Zwolle 2023. ISBN 978-94-625-8546-1, 512 pagina's, € 59,95.

Twijnstraat 24, 26 en 28 omstreeks 1900. FAMILIEARCHIEF BOSSHARDT

Bosshardt, befaamde textielfamilie uit de Twijnstraat

'Een oude zaak', noemde het *Utrechtsch Nieuwsblad* manufacturenwinkel H.A. Bosshardt in de Twijnstraat al in 1907. Bosshardt verkreeg toen het predicaat hofleverancier omdat de winkel 'te goeder naam en faam' bekend stond. Hendrik Antoni Bosshardt was al de derde generatie met die naam en er zou er nog een volgen. Het assortiment bestond uit wollen, linnen en katoenen kleding en garen, band en wol. De zaak leverde veel aan zorginstellingen en de Bosshardts bekleedden tal van kerkelijke en maatschappelijke functies. Het bekendste familielid, majoor Bosshardt, stond als meisje nog in de winkel.

Ton Hoofft is lid van de Werkgroep Historisch Onderzoek van het Utrechts Monumentenfonds en publiceerde in *SteenGoed* over de Twijnstraat. Hij was 25 jaar actief bij het Utrechts Documentatiesysteem (UDS).

Het begon allemaal met de Zwitserse huursoldaat in Nederlandse krijgsmacht Hans Heinrich Bosshardt, die in Utrecht voor Anna Maria Batenburg viel en in 1795 met haar trouwde. Zij openden een zaak

in manufacturen (geweven kleding) in de schaduw van de Wittevrouwenpoort. Ze kregen vier kinderen, onder wie Hendrik Antoni (1797-1877). Deze Hendrik voerde rond 1820 al een 'een niet onbelangrijken knopenhandel' voordat hij in 1832 de manufacturenzaak H.A. Bosshardt vestigde op Twijnstraat 24, hoek Nicolaasstraat. De manufacturen vormden een uitbreiding op de knopen die Bosshardt in het begin verkocht. Vervolgens ging hij ook garens,

linten en band aanbieden. Na het overlijden van zijn eerste vrouw hertrouwde hij in 1837 met Barendina Elisabeth van Giessen. Uit dit huwelijk werd onder anderen de volgende Hendrik Antoni (1838-1895) geboren. Zijn vader begon voor hem in het buurpand Twijnstraat 26 al een gespecialiseerd 'magazijn in garen en band' en droeg beide winkels in 1867 aan hem over. Kort daarvoor had hij nog de voorgevel van Twijnstraat 24 laten vervangen door een sierlijke met veel ornamenten. In de Nicolaasstraat werden uiteindelijk meerdere panden bij de winkel getrokken, waarin zich een kantoor, magazijnen en woonruimtes voor personeel bevonden.

Uitbreidingen en zendingswerk

De tweede generatie Hendrik Antoni Bosshardt bouwde de zaak verder uit. Met zijn vrouw Marretje Barger kreeg hij in totaal negen kinderen. In 1880 verwierf hij twee panden naast Twijnstraat 26 en diende twee jaar later een request in om die te mogen slopen en er een herenhuis te bouwen. Hij kreeg die toestemming en eind 1883 werd het herenhuis op Twijnstraat 28 opgeleverd. Hendrik ging de woning met veertien kamers bewonen met zijn grote gezin en

enkele naaste familieleden. Er waren ook kamers voor de 'winkelchef' en '-juffrouwen'. Deze Hendrik was gedurende twee decennia actief als hervormd diaken en als secretaris van een diaconieschool en het Oude Mannen- en Vrouwenhuis. Hij overleed in 1895, waarna een vriend over zijn vrome kompaan zei: 'Of Bosshardt stierf? Schier ongestorven, heeft hij na levensstrijd, de levenskroon verworven'. Hendriks vroomheid was een voorbeeld voor zijn kinderen. Drie van hen gaven hun leven voor zendingswerk 'in den vreemde'.

Dochter Everdina vroeg in 1899 haar erfdeel op en stichtte samen met haar man Pieter Jan Pennings een weeshuis in Calioub, Egypte. Twee jaar later stierf ze daar aan de cholera. Everdina's broer Gerard overleed in Paramaribo aan de gele koorts. Hun zus Maria, hoofd van enkele zendingsscholen op Java, zou in 1945 omkomen in een Jappenkamp. De derde generatie Hendrik Antoni Bosshardt (1877-1934) moest de zaak bij het overlijden van zijn vader in 1895 al op zijn 17e overnemen. Ruim tien jaar later vroeg hij het

▲ Reclamekaart van Bosshardt, tweede helft 19e eeuw.

FAMILIEARCHIEF BOSSHARDT

↳ Het herenhuis Twijnstraat 28, gebouwd voor Bosshardt in 1883.

TON HOOFT

> Textieltentoonstelling 1910, winnaar 'Zilveren Medaille voor Hygiënische Onderkleeding'.

FAMILIEARCHIEF BOSSHARDT

> Alida Bosshardt, de latere majoor van het Leger des Heils, rond 1925.

UIT: ELINE VERBURG, MAJOOR BOSSHARDT (DEN HAAG 2004)

predicaat 'Hofleverancier' aan en verkreeg dat dus in 1907. Hij bevestigde het bijbehorende schild op de hoek van het hoofdpand Twijnstraat 24. Hendrik en later zijn zoon zouden nog regelmatig met het predicaat en koninklijk wapen adverteren. Zorginstellingen in de directe omgeving zorgden voor een constante en ruime afname van verpleegsterskleding, maar ook van japonnen, garens, band, sokken enzovoort. De goede naam van de zaak had ervoor gezorgd dat leveranties aan dit soort instellingen begonnen. Bosshardt werkte in het eerste kwart van de 20e eeuw aan uitbreiding daarvan via gerichte reclames en specialiteiten zoals naaminweving. Hij verkocht inmiddels ook textielproducten als tapijten, vloerkleden, vitrages, dekens en spreien. In 1917 opende Bosshardt een filiaal in onder andere 'manufacturen, witte goederen, garen en band' aan de Nobelstraat 26. Deze winkel werd in 1923 overgenomen door de filiaalchef.

Hendrik Bosshardt vervulde buiten de zaak actieve rollen in diverse winkeliersverenigingen, de Kamer van Koophandel en de Utrechtsche Handelsvereniging. Via de winkeliersvereniging Twijnstraat zorgde hij in 1911 voor de aankleding van de straatactiviteiten bij het 55e lustrum van de universiteit, vieringen die veel publiek trokken. Twee jaar later speelde hij een belangrijke rol bij de totstandkoming van het Gedenkteken 1813-1913, het monument dat nog altijd bij de Bijlhouwersbrug staat. Zijn naam staat onder die van Jacob Das als tweede op de aanbiedingsinscriptie. Hendrik was ook zeer actief op religieus gebied. Als commissaris hield hij toezicht op de Bijbelvereniging en hij was bestuurder van het Nederlandsch Zending Genootschap. Op latere leeftijd vervulde hij het ambt van ouderling bij de Hervormde Gemeente.

Majoor Bosshardt als inpakster

Lambertus Bosshardt (1885-1945), broer van de laatstgenoemde Hendrik en eveneens in de Twijnstraat geboren, was rond 1910 een zaak in koloniale waren en delicatessen begonnen aan de Nachtegaalstraat 44. Hij

werd daartoe gestimuleerd en gesteund door zijn vader. In 1925 bekeerde Lambertus zich tot het rooms-katholieke geloof. Deze overstap moest verwerkt worden door de zeer gelovige protestantse familie en het pleit voor hen dat dit niet tot een breuk leidde. Lambertus mocht eens per jaar een Landauer van garage Nefkens uit de Nachtegaalstraat lenen, waar hij met zijn gezin met volle teugen van genoot. Ze deden steevast de familie in de Twijnstraat aan, zoals dochter Alida - de latere majoor Bosshardt - zich later herinnerde. Zij kwam altijd graag bij haar 'ome Henk' en tante Greet (Margaretha Hotke) aan de Twijnstraat en wist toen al diplomatiek om te gaan met bijvoorbeeld haar vaders bekering. Toen Alida veertien was, had ze schoon genoeg van school. In 1927 ging ze voor halve dagen in de manufacturenwinkel van haar oom werken en zou dat een jaar blijven doen als inpakster aan de kassa. Kort daarna trad Alida toe tot het Leger des Heils, waar ze later als luitenant-kolonel tot een van de hoogste rangen zou opklimmen. Tijdens de Tweede Wereldoorlog zou ze met gevaar voor eigen leven nog zo'n 70 kleine kinderen en baby's helpen onderduiken.

In 1928 verplaatste Hendrik Bosshardt de zaak van de Twijnstraat naar Oudegracht 273 bij de Lange Smeestraat. Zes jaar later stak hij met de fiets vanuit zijn woonhuis op de Justus van Effenstraat de Catharijnesingel over, kwam onder een auto en overleed in het ziekenhuis, 57 jaar oud. Het UN schreef in juni 1934 over zijn begrafenis: 'ontelbare belangstellenden woonden deze droeve plechtigheid bij'. Naast veel mensen van de kerk, gemeente, maatschappelijke organisaties en verenigingen waren er ook kompanen van Hendrik aanwezig, zoals Dirk Das (zoon van de bekende grutter uit de Twijnstraat) en de schrijver W.G. van de Hulst.

Laatste generatie: groothandel

De geschiedenis herhaalde zich; ook de vierde Hendrik Antoni Bosshardt (1913-1973) was minderjarig toen zijn vader overleed en hij de zaak in 1934 na verkregen 'handlichting' overnam (destijds werd men pas met 21 jaar meerderjarig). Deze Hendrik, roepnaam Henk, had tot dat moment een relatief onbezorgde jeugd gehad. Hij was enthousiast padvinder en sinds zijn dertiende verkenner bij het latere Scouting Utrecht-Oost. Henk nam de voortzetting van de zaak op zich en deed dat aanvankelijk, samen met zijn directe familie, vanuit het ouderlijk huis aan de Justus van Effenstraat 17. Een winkel om even binnen te lopen was er toen dus niet meer. In het begin werd vooral geadverteerd met 'verpleegsterskleding' en doktersjassen, later ook met huwelijksuitzetten. De leveranties aan zorginstellingen wist Henk tot v6r buiten Utrecht uit te breiden; hij exporteerde zelfs verpleegsterskleding. Tijdens de Tweede Wereldoorlog was Henk Bosshardt actief in het verzet en hielp Joden en voortvluchtige verzetstrijders. Begin 1945 bevond hij zich hiervoor in een woning aan de Breedstraat op het moment dat de Sicherheitsdienst (SD) binnenviel. Tijdens

verhooren werd hij gruwelijk mishandeld en bedreigd met executie, maar toen de SD uiteindelijk overtuigd raakte dat Bosshardt geen hoofd van de inlichtingendienst was, kwam hij toch vrij. Deze ervaringen lieten begrijpelijkerwijs diepe sporen na. Na de bevrijding viel het niet mee om de zaak draaiende te houden, maar de nog bestaande goodwill en Henks deskundigheid en zakelijke kwaliteiten zorgden ervoor dat de leveranties aan instellingen en andere belangrijke afnemers weer op het oude niveau kwamen. Hij doorliep de fabrikan-tenopleiding van de 'Hoogere Textielschool te Enschede', wat hem een voorsprong op concurrenten gaf. In 1949 opende Bosshardt een textieltoonzaal op Lucasbolwerk 4. Daar waren vooral 'witte goederen' te zien voor huwelijksuitzetten en linnengoed voor

- ▲ Familie Bosshardt in 1934, met linksboven Hendrik Antoni Bosshardt (1877-1934) en geheel rechts zijn gelijknamig zoon (1913-1973). [FAMILIEARCHIEF BOSSHARDT](#)
- Reclameprent uit circa 1920, inclusief filiaal Nobelstraat. [FAMILIEARCHIEF BOSSHARDT](#)
- Reclameprent met het beeldmerk vanaf 1913. [FAMILIEARCHIEF BOSSHARDT](#)
- ▼ Reclameprent van rond 1930, vestiging Oudegracht. [FAMILIEARCHIEF BOSSHARDT](#)
- Geveldetails van het gemeentelijk monument Twijnstraat 24. [ARJAN DEN BOER](#)

de groot- en kleinhandel. Voor orders van uniformen kocht Henk Bosshardt linnen halfproducten in die hij in coproductie liet vervaardigen. Vervolgens coördineerde hij de assemblage die in Utrecht en Amsterdam plaatsvond. Vanaf 1953 dreef Bosshardt de zaak vanuit zijn woonhuis aan de J.W. Frisostraat 7. In 1973 kwam Henk door een ongeluk om het leven; ook toen herhaalde zijn vaders geschiedenis zich.

Erfgoed in de Twijnstraat

Henk was als vierde Hendrik Antoni de laatste die de succesvolle textielhandel H.A. Bosshardt runde. Vier generaties hebben gedurende ruim 140 jaar deze befaamde zaak gedreven. Drie generaties daarvan waren bijna een eeuw lang aan de Twijnstraat gevestigd, waar nog altijd iets van hun erfgoed is terug te zien. Diverse waardevolle elementen van de Bosshardt-gevel zijn nog aanwezig aan Twijnstraat 24. Het hoekpand is een gemeentelijk monument en dat geldt ook voor het herenhuis Twijnstraat 28 dat de familie Bosshardt in 1883 liet bouwen. De statige voorkamer is nog vrijwel in originele staat. Het interieur van het huis kent nog meer details die de monumentenstatus zeker rechtvaardigen. Anders is het gegaan met Twijnstraat 26, tussen de beide monumenten in. De 19e-eeuwse winkelpui werd na het vertrek van Bosshardt steeds meer van historisch schoon ontdaan. Momenteel is er niets meer van over. Een aardig historisch gegeven is wel dat dichter-schrijver Jan Jacob Slauerhoff na Bosshardts vertrek in 1930 in het bovenhuis woonde. Hij huurde een kamer van het kleurrijke echtpaar Jacob Loterijman en Alida Frankfort. Loterijman dreef zelf een kledingwinkel op Oudegracht 348. Slauerhoff werd in deze periode verliefd op Darja Collin, ook wel 'de Mata Hari van de dans' genoemd. Zij kwam veel bij hem in de bovenwoning. In 1930 trouwden zij, maar vijf jaar later zou de rusteloze 'Slau' weer van haar scheiden.

Met dank aan Bram Bosshardt voor de toegang tot het familiearchief en Yvonne Jansen-Linse voor de genealogische tips.

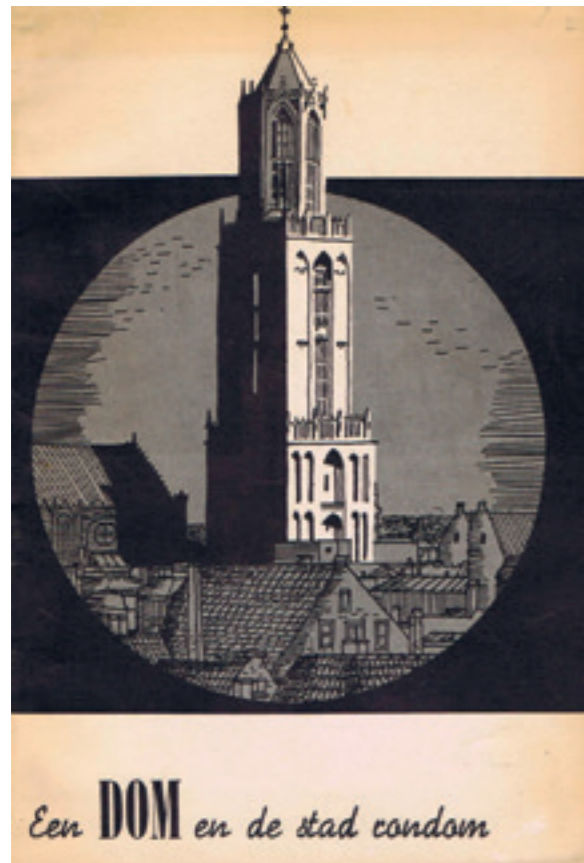
Bronnen en literatuur

- Familiearchief Bosshardt (particulier bezit).
- Wim Hazew, 'Dichter-scheepsarts Slauerhoff in Utrecht', *Tijdschrift Oud-Utrecht* (juni 2020) p. 40-43.
- Ton Hooft, Jacob Das, veelzijdige grutter uit de Twijnstraat', *Tijdschrift Oud-Utrecht* (oktober 2022) p. 9-13.
- Jetty Krijnen-Van der Sterre en Paul Krijnen, *Uit de atlas van Anthony E. Grolman* (Utrecht 2009) p. 20-21.
- Martijn Jas, *Utrecht bevalt! Herinneringen van 26 bekende Nederlanders aan hun geboortestad* (Amsterdam 2006), p. 24-26 (interview met majoor Bosshardt).
- Kees Visser, Rob en Yvonne Jansen en Ton Hooft, 'De apotheker in de Twijnstraat', *SteenGoed* 65 (Utrechts Monumentenfonds, augustus 2019) p. 21-28.
- Lea Wijnberg, *Majoor A.M. Bosshardt* (Amsterdam, 1962).
- Het Utrechts Archief: kranten, KvK-stukken, beeldmateriaal, bouwtekeningen en diverse stukken.
- Verder geraadpleegd: Utrechts Documentatiesysteem (UDS), Regionaal Archief Zuid-Utrecht, Adresboeken Utrecht en Delpher (kranten).

‘Een oase in een woestijn van oorlogs-litteratuur’

Het auteurschap van een Utrechtse wandelgids uit 1942

Dit voorjaar werd een anoniem verschenen wandelgidsje uit 1942 aan de vergetelheid ontrukkt. Salon Saffier publiceerde een mooi verzorgde facsimileherdruk, gecompleteerd met foto's van Nico Jesse en een nawoord door Hans Ebbink.¹ Het boekje *Een Dom en de stad rondom* blijkt nog steeds lezens- en wandelwaardig. Hoewel de bezorger de tekst toeschrijft aan Jan Engelman, is over het auteurschap het laatste woord nog niet gezegd.

Maurice van Lieshout is historisch onderzoeker en publicist. Van 2001 tot 2019 was hij eindredacteur van dit tijdschrift.

Direct na het begin van de Tweede Wereldoorlog nam het binnenlands toerisme in ons land een enorme vlucht. Reizen naar het buitenland was vrijwel onmogelijk geworden en de Nederlandsche Toeristenbond ANWB verlegde de aandacht van auto-toerisme naar fiets-, voet-, kampeer- en watertochten in eigen land.² In het streven om de leden te informeren over toeristische mogelijkheden in eigen omgeving paste ook de uitgave van vier stadswandelgidsen voor de jeugd. Eind 1942 verscheen *Een Dom en de stad rondom*. Acht wandelingen door historisch Utrecht.

Oorlogsomstandigheden

‘En het klinkt zelfs voor u, jeugdige inwoner van “het hart van Nederland” misschien toch nog wel even ongelooflijk, maar menige wandeling zal een openbaring voor je zijn. Want zóó bont, zóó verscheiden van sfeer en kleur had ge de Domstad toch wel niet verwacht...’ In een directe, enthousiasmerende stijl spreekt de anonieme auteur de lezer acht wandelingen lang toe. Naast klassiekers als de grachten, de singels, het Domplein en de oude binnenstad verrast de gids met de openingswandeling ‘door de stad van de Spoorwegen’ en een lange wandeling vanaf het Vreeburg tot ver buiten de stad. Steeds wordt de jonge wandelaar bemoedigend

toegesproken (‘Klaar voor den tocht? Dan gaan we vertrekken’), gewezen op al het fraais - en soms lelijks - dat onderweg te zien is, gelardeerd met historische wederwaardigheden.

Aan de bijzondere omstandigheden waaronder gewandeld moet worden besteedt het boekje weinig aandacht. Wel is er een waarschuwing vooraf: ‘In dezen gids zijn ook enkele bezienswaardigheden opgenomen, die thans in verband met de oorlogsomstandigheden, zijn opgeborgen of aan het oog zijn onttrokken.’ *Een Dom en de stad rondom* verscheen in 1942 zonder illustraties. De heruitgave van 2023 is verrijkt met ruim vijftig foto's, de meeste van Nico Jesse die in winter en voorjaar 1942 in opdracht van de gemeentearchivaris het Utrechtse stadsleven vastlegde. Daardoor krijgt de lezer van nu ook letterlijk een beeld van Utrecht in oorlogstijd en van zaken die de auteur (wijselijk) onvermeld laat. We zien de soldaten, de NSB'ers, de schuilplaatsen, de Duitse wegwijzers en het bordje ‘Voor Joden verboden’ die de wandelaar ook tegen kon komen. Hoewel voor jongeren geschreven, is *Een Dom en de stad rondom* zeker geen kinderachtig boekje en, zoals de recensent van het *Utrechtsch Nieuwsblad* al opmerkte, ook voor een volwassen publiek heel geschikt. Sterker nog: de auteur voelde als ‘een goeden vriend’ en het boekje beleefde hij als ‘een oase in een woestijn van oorlogs-litteratuur’.³

Jan Engelman

Wie was de anonieme auteur van *Een Dom en de stad rondom* en waarom mocht de lezer in 1942 zijn naam niet weten? Een buikbandje rond de cover van de herdruk beantwoordt meteen de eerste vraag: ‘Een nieuwe Jan Engelman uit 1942...!’ Zijn naam is ook toegevoegd op de cover, zij het tussen haakjes. Aan deze min of meer spectaculaire ontdekking van ‘een onbekende Engelman’ werd in de publiciteit en tijdens de presentatie in maart in het stadhuis veel aandacht besteed. Van de Utrechtse dichter, criticus, journalist en vertaler Engelman (1900-1972) was nog geen soortgelijke publicatie bekend. In september 1942 kondigde de ANWB de verschijning van vier jeugd-gidsen aan met Wim Snitker als auteur voor Amsterdam, 's-Gravenhage en Haarlem, terwijl ‘de stad Utrecht zal worden verzorgd door A.J.M. v.d. Biggelaar’, op dat moment waarnemend hoofdredacteur van de *Utrechtsche Courant*.⁴ Toen de Utrecht-gids drie maanden later verscheen, vermeldde die echter geen auteursnaam. De toeschrijving van het boekje aan Jan Engelman komt voor rekening van Hans Ebbink. In het nawoord bij de heruitgave geeft hij daarvoor drie argumenten.

Engelman was als werkloze beschikbaar om snel een wandelgids te maken, en als niet-lid van de Kultuurkamer moest hij dat wel anoniem doen. Bovendien kende hij de Vlaamse schilder Albert Servaes van wie in *Een Dom en de stad rondom* een persoonlijke herinnering aan een wandeling door Utrecht wordt geciteerd. Maar geen van deze argumenten gelden exclusief voor Engelman en de eerste twee gaan bovendien uit van onbewezen aannames, namelijk dat Van den Biggelaar in tijdnood was geraakt en dat de auteur anoniem bleef omdat hij geen lid van de Kultuurkamer wilde worden.

Albert Servaes

Voor Ebbink is het Servaes-citaat doorslaggevend. In *Een Dom en de stad rondom* lezen we: ‘De Nieuwe Gracht ligt peinzend tusschen de statige patriciershuizen. Zij is ongecompliceerd, “Lak ’n avond gebed”, zei de Vlaamsche schilder Albert Servaes me eens, toen ik met hem wandelde over die meditatieve, ongerepte gracht.’⁵ Volgens Ebbink moet deze persoonlijke herinnering afkomstig zijn van dezelfde (ook anonieme) auteur die op 26 april 1934 een ontmoeting beschreef met Servaes in *De Tijd* en een dag later in de Utrechtse katholieke krant

Enkele vrouwen met Duitse soldaten op een bankje aan de Maliebaan, gefotografeerd door Nico Jesse, 1942.

UIT BESPROKEN BOEK / HET UTRECHTS ARCHIEF

Het Centrum: 'Gezeten in een café aan een Utrechtsche gracht drinkt hij een glas en bewondert het stadsbeeld, de beweging van het water, het beiaardspel van den dom, de blozende kleuren der Hollandsche schoolkinderen en de intellectualiteit der noorderlingen, die zoo goed weten te formuleren wat de Vlamingen voelen.'⁶

Ebbink wijst als auteur van dit krantenstuk Jan Engelman aan. Die was kunstcriticus van *Het Centrum* en een bewonderaar van het werk van Albert Servaes, die Engelman bovendien persoonlijk kende. Het werk van de expressionistische schilder stond in 1934 centraal bij de opening van het Museum van Nieuwe Religieuze Kunst, een 'dependance' van het Aartsbisshoppelijk Museum in het Catharijneconvent. Ebbink had er nog aan toe kunnen voegen dat Engelman op 1 mei 1934 in een brief aan de conservator van het Aartsbisshoppelijk Museum, Jan Eloy Brom, schreef: 'We hebben in Centrum en Tijd al ettelijke beschouwingen van mij [over het museum] gehad'.⁷

Echter, dat hij met de Vlaamse kunstenaar een glas dronk in een Utrechts café maakt hem nog niet diens wandelende metgezel uit *Een Dom en de stad rondom*. Dat kan heel goed een andere Utrechtse notabele of betrokkene bij het museum geweest zijn die Servaes ontmoet had bij een van zijn meerdaagse bezoeken aan de stad. Bovendien is er eigenlijk niets in het krantenfragment dat doet denken aan de 'meditatieve, ongerepte gracht' en de eenvoud van een avondgebed uit de wandelgids. Het gaat om twee verschillende momenten waarin Servaes niet noodzakelij-

kerwijs in hetzelfde gezelschap verkeerde. Niet alleen zijn de argumenten voor het auteurschap van Engelman weinig overtuigend, er zijn ook meerdere argumenten die daartegen pleiten: de foutieve spelling 'Van Wijkskade', waaraan Engelman toen zelf woonde; de vermelding van Viking als een *studentenroevereniging*, terwijl een geboren Utrechter als Engelman beter zou moeten weten;⁸ de allereerste zin van de gids waarin de auteur de lof zingt van 'stralende, frissche gebouwen met de gedurfde lijnen van de jongere denkers in de architectuur', terwijl Engelman bekend stond als iemand die weinig op had met moderne

bouwkunst.⁹ En zou de antifascist Engelman nog in 1942 Albert Servaes eren met een citaat terwijl toen diens nazi-sympathieën en bewondering voor 'de genialiteit' van Hitler alom bekend waren?¹⁰

Oertekst

Behalve de anonieme auteur kent *Een Dom en de stad rondom* nog een geheim. De weg daarheen wordt gewezen door de enige literatuurverwijzing in het boekje. Bij een beschrijving van de Neude als trefpunt voor de Utrechtse burgers lezen we: 'Wie er meer van wil weten, moet maar eens nalezen wat W. Graadt van Roggen in zijn zeer interes-

- < Omslag *Amsterdam die groote stad. Tien speurtochten door de hoofdstad onder leiding van Wim Snitker*, ANWB, 1942.
BOEKWINKELTJES.NL
- ✓ Albert Servaes (links) en Jan Engelman bij de opening van het Museum van Nieuwe Religieuze Kunst, 8 mei 1934.
FRANS FERDINAND VAN DER WERF, MUSEUM CATHARIJNECONVENT
- > Omslag W. Graadt van Roggen, *Geïllustreerde gids van Utrecht en omstreken*, 1927. COLLECTIE MAURICE VAN LIESHOUT

santen *Geïllustreerde Gids van Utrecht en Omstreken* over het leven op de Neude vertelt.¹¹ Dat boekje verscheen in 1927 en was de laatste uitvoerige vooroorlogse Utrechtse toeristengids.¹² Willem Graadt van Roggen (1879-1945), vooral bekend als secretaris-generaal van de Jaarbeurs (van 1918 tot 1940), begon zijn carrière als romanschrijver, maar koos, toen hij weinig succes had, voor de journalistiek en ontpopte zich als een veelschrijver met een vlotte pen.¹³ Hij was niet alleen vanaf de oprichting in 1923 tot 1936 bestuurslid van de vereniging Oud-Utrecht maar leverde ook vele bijdragen aan het *Maandblad* en het *Jaarboekje*. Wie zijn *Geïllustreerde Gids* openslaat, komt snel tot een verrassende ontdekking: het is de oertekst van *Een Dom en de stad rondom*, en dat op drie niveaus: stijl, vorm en inhoud.

Net als *Een Dom en de stad rondom* spreekt ook de gids van Graadt van Roggen de lezer rechtstreeks toe ('Vreemdeling, dit plekje bevalt U, nietwaar?') en neemt de auteur de lezer mee op een (in dit geval zeer lange) wandeling. Beide openen met begrip voor de bezoeker van Utrecht die weet dat er elders indrukwekkender bezienswaardigheden te vinden zijn. Westminster Abbey en Eiffeltoren in de *Geïllustreerde Gids* zijn in *Een Dom en de stad rondom* ingeruild voor 'eigentijds' voorbeelden als het Rijksdaggebouw en Unter der Linden ('toch nog altijd een tikkeltje anders dan de Maliebaan'). Beide boekjes starten bij het Centraal Station: 'n Mooi entrée is het niet voor Utrecht' (*Geïllustreerde Gids*) en 'de eerste indruk, dien het oude station op den bezoeker maakte, was weinig interessant' (*Een Dom en de stad rondom*). De drie administratiegebouwen van de Nederlandse Spoorwegen vertegenwoordigen volgens de gids van Graadt van Roggen drie geslachten, terwijl de wandelgids uit 1942 spreekt van 'opa-vader-zoon'. Ook in de beoordeling van de drie gebouwen komen de twee gidsen overeen. Over het derde administratiegebouw (de 'Inktpot') zijn beide het meest enthousiast. Graadt van Roggen: 'Moedigstrevende lijnen, die over de volle hoogte van het gebouw gaan (...) evenwichtige

verdeling der hoofdmassa's (...) eerbiedig wordt recht gedaan aan de forsche pracht van het baksteen-materiaal'. *Een Dom en de stad rondom*: 'den eerbied waarmede de bouwmeester (...) het baksteenmateriaal heeft gehanteerd (...) de adel der lijnen, de strakke, forsche contouren, en het hoogopstrevend torengebouw, dat de lijnen opvangt en meeneemt in een hooge vlucht.' En dan zijn we pas een paar pagina's ver. Talloze andere overeenkomsten tussen de twee wandelgidsen volgen.

Onopgeloste puzzel

De auteur van *Een Dom en de stad rondom* heeft rijklijk geput uit Graadt van Roggens *Geïllustreerde Gids van Utrecht en Omstreken*. Daaruit zijn naast de beschrijvingen van straten, gebouwen en parken ook stukjes route overgenomen, maar regelmatig in tegengestelde richting. Heel knap heeft hij nergens de exacte bewoordingen van Graadt

van Roggen uit 1927 overgenomen maar ze steeds in een vergelijkbare stijl geparafraseerd tot vrijwel dezelfde inhoud. Het is verleidelijk om *Een Dom en de stad rondom* aan Willem Graadt van Roggen toe te schrijven. Het boekje is immers grotendeels gebaseerd op zijn *Geïllustreerde Gids*; hij had ook andere wervende teksten over Utrecht geschreven en daarvoor materiaal uit zijn gids gerecycled;¹⁴ hij had vanouds contacten met de ANWB; hij kon vrijelijk met zijn eigen materiaal aan de slag en hij had daar waarschijnlijk de tijd voor.¹⁵ Hij zou in 1934 ook de ideale Utrecht-gids voor een wandeling met Albert Servaes geweest zijn. Maar zou hij als auteur van *Een Dom en de stad rondom* zijn eigen gids als 'zeer interessant' durven betitelen en kritisch kunnen zijn over het aanzien van 'zijn eigen' Jaarbeursgebouwen op het Vredenburg?¹⁶ En waarom dan anoniem? Omdat hij anders problemen zou krijgen met de Kultuurkamer?

▲ Administratiegebouw van de spoorwegen (de 'Inktpot'), foto gebruikt in *Geïllustreerde gids van Utrecht en omstreken*. SPOORWEGMUSEUM

▼ Willem Graadt van Roggen, secretaris-generaal van de Jaarbeurs, circa 1939. UTRECHTS PERSBUREAU, HET UTRECHTS ARCHIEF

Er zijn andere scenario's denkbaar. Misschien was er sprake van - al of niet tijdig ontdekt - plagiaat. Of schakelde de ANWB, toen er in september nog geen tekst was, een redacteur in om het boekje in samenspraak met Graadt van Roggen samen te stellen? Of was het een van de andere in dit verband genoemde journalisten (Van den Biggelaar,

Snitker of toch Engelman) die uiteindelijk verantwoordelijk was voor het eindresultaat? Maar dan wel anoniem, omdat de oertekst ontegenzeggelijk die van Graadt van Roggen was? Het laatste stukje van deze puzzel zal misschien wel nooit gelegd worden. Maar van 'een nieuwe Jan Engelman uit 1942' is in ieder geval geen sprake.

Noten

- 1 *Een Dom en de stad rondom* met een nawoord door Hans Ebbink (Utrecht 2023, oorspronkelijke uitgave Den Haag 1942).
- 2 Hans Buijter en Peter Staal, *Het avontuur van de ANWB. 135 jaar onderweg* (Bussum 2018) p. 85-87. Zie ook *De Kampioen* 57 nr. 12 (8 juni 1940) p. 177, te vinden op Google Books.
- 3 Hansen, 'Een Dom en de stad rondom', *Utrechtsch Nieuwsblad* 24 december 1942 (Tweede blad), p. 6.
- 4 'Jeugdgidzen op komst', *De Kampioen* 59 nr. 17 (12 september 1942) p. 134. Stukken over de totstandkoming zijn niet overgeleverd, aldus ANWB-historicus Hans Buijter.
- 5 *Een Dom en de stad rondom* p. 21.
- 6 'Nieuw Museum te Utrecht. Albert Servaes aan het werk', *De Tijd* 26 april 1934, Avondblad; 'Albert Servaes te Utrecht. Het nieuwe museum', *Het Centrum* 27 april 1934. Merkwaardig is dat *De Tijd* een dag later nog een artikel aan het nieuwe museum wijdt, op de voorpagina aangekondigd met als auteur Jan Engelman!
- 7 HUA, Stichting Archief Aartsbisshoppelijk Museum te Utrecht, Exploitatie van het Museum van Nieuwe Religieuze Kunst, inv.nr. 216 Correspondentie betreffende de opening van het museum op 8 mei 1934 (...) 1933-1935.
- 8 *Een Dom en de stad rondom* p. 19 en 48. Viking is i.t.t. Triton en Orca geen roeivereniging voor studenten.
- 9 Hans Ebbink, 'Nawoord' in: *Een Dom en de stad rondom* (Utrecht 2023) p. VI-VII.
- 10 Herman van de Vijver, *België in de Tweede Wereldoorlog. Deel 8 Het cultureel leven tijdens de bezetting* (Kapellen 1990) p. 68. Verschillende Nederlandse kranten berichtten in december 1940 over een bezoek van een Vlaamse kunstenaarsdelegatie aan de Duitse propaganda-minister Goebbels en over het dankwoord van delegatieleider Servaes.
- 11 *Een Dom en de stad rondom* p. 40.
- 12 W. Graadt van Roggen, *Geïllustreerde gids van Utrecht en omstreken* (Utrecht [1927]). In de collectie van HUA bevinden zich uit de tussenliggende jaren alleen enkele beknopte VVV-brochures.
- 13 H. Buijter, 'Willem Graadt van Roggen (1879-1945) dichter, journalist en secretaris-generaal van de Jaarbeurs', in: J. Aalbers e.a. (redactie), *Utrechtse biografieën 3* (Utrecht 1996) p. 61-66; Ton H.M. van Schaik, 'Dienaar van Mercurius en Kleio. Willem Graadt van Roggen (1879-1945)', *Tijdschrift Oud-Utrecht* (mei 2023) p. 18-20.
- 14 'Op naar Utrecht!', *De Kampioen* 46 (1929) p. 761-765; 'Utrecht als passeer-stad', *Toerisme* 1926 nr. 2, p. 26-27.
- 15 Volgens het In Memoriam door J.P. Fockema Andreae in het *Jaarboekje van Oud-Utrecht 1945 en 1946* legde Graadt van Roggen in 1940 wegens ziekte zijn werk voor de Jaarbeurs neer. Krantenberichten uit 1942 vermelden weer diverse activiteiten (*De Tijd* 30 mei 1942; *Algemeen Handelsblad* 3 juni 1942).
- 16 *Een Dom en de stad rondom* p. 38.

Hart voor Utrechts erfgoed

LISMAN + LISMAN
ONTWIKKELT EN BOUWT

www.lisman.eu

Bettina van Santen en Fred Vogelzang

Post uit Utrecht

Prentbriefkaarten van de stad Utrecht uit de collectie Lisman, 1900-1925

Stokerkade cultuurhistorische uitgeverij • www.stokerkade.nl
Hardcover • 256 pp. • winkelprijs 29,50 • ledenprijs 24,50

Nummers nabestellen
of andere publicaties
van Oud-Utrecht bestellen?

oud-utrecht.nl/webwinkel

MUZIEK • TENTOONSTELLINGEN • FLITSLEZINGEN • STADSTOURS • DE GROATE UTREG KWIS

NACHT VAN DE UTRECHTSE GESCHIEDENIS

14 OKT 2023

◀ NACHT VAN DE
UTRECHTSE
GESCHIEDENIS

EUREKA! NACHT VOL UTRECHTSE ONTDEKKINGEN

MEET
UTRECHTSE
ARCHIEF

Oud@Utrecht

